

1.01
Prejeto 15. 9. 2008

UDK 322.28:902(497.4)"2008"

Pavel Jamnik*

Prikrita množična grobišča v Sloveniji Koliko je arheološkega dela pri izkopih grobišč in ugotavljanju njihovega obstoja?

IZVLEČEK

V članku so predstavljena prizadevanja Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč ter za vzpostavitev metodoloških okvirov izvedbe prekopov in sondiranj povojnih množičnih grobišč. Nakazan je obseg arheološkega dela, ki je za delo na takih grobiščih sprejemljiv, predstavljeni pa so tudi pomisleki o ideji vpeljave t. i. vojne arheologije za raziskovanje množičnih grobišč v Sloveniji.

Ključne besede: Slovenija, druga svetovna vojna, žrtve vojne, množična grobišča, metodologija, arheologija, stratigrafija

ABSTRACT

COVERED MASS GRAVE SITES IN SLOVENIA. THE AMOUNT OF ARCHAEOLOGICAL WORK INVOLVED IN UNEARTHING GRAVE SITES AND DETERMINING THEIR EXISTENCE

The article presents the efforts of the Commission of the Government of the Republic of Slovenia for Covered Grave Sites to establish the methodological framework for the realisation of reburial and probing the post-war mass grave sites. It also presents the scope of archaeological work, acceptable for activities at such grave sites, and the reservations about the idea of introducing the so-called military archaeology for the exploration of mass grave sites in Slovenia are outlined.

Key words: Slovenia, World War II, victims of war, mass grave sites, methodology, archaeology, stratigraphy

* Višji kriminalistični svetnik, vodja policijskega preiskovanja povojnih pobojev, Ministrstvo za notranje zadeve, Generalna policijska uprava, SI-1501 Ljubljana, Štefanova 2; e-mail: pavel.jamnik@telemach.net

Uvod

Po letu 1990 smo v Sloveniji začeli odkrivati povojna množična grobišča, ki jih večinoma označuje predvsem prikritost obstoja. Odkrivanje grobišč in ugotavljanje okoliščin njihovega nastanka potekata sočasno s preiskovanjem nezastarljivih kaznivih dejanj, ki ga slovenska policija izvaja od leta 1995 pod delovnim imenom Sprava,¹ in v okviru Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, ki je pristojna za evidentiranje grobišč, da bi tako pridobila čim več preverljivih podatkov o posameznem grobišču. Posledično so odkritja pripravljena za vpis v register nepremične kulturne dediščine.² S tem bodo tudi ta grobišča, ki so bila doslej zamolčana in velikokrat celo namerno uničevana, dobila status varovanega območja. Leta 2008 so bile v novem Zakonu o varstvu kulturne dediščine kot arheološke ostaline prepoznane "tudi stvari, povezane z grobišči, določenimi na podlagi predpisov o vojnih grobiščih",³ s tem pa so bili tudi za ta grobišča določeni postopki in merila za posege v varovano območje. Do sprejetja Zakona o varstvu kulturne dediščine je področje prikritih grobišč že urejal leta 2003 sprejeti Zakon o vojnih grobiščih,⁴ ki je v 27. in 28. členu opredelil pogoje za izvedbo prekopa in postopkov ugotavljanja obstoja vojnega grobišča. Zakon o vojnih grobiščih je tako leta 2003 na upravni ravni sicer opredelil možnosti posegov v grobišča, ni pa določil ustreznih načinov za to. Izkopi človeških skeletnih ostankov iz vojnih grobišč so dovoljeni, ko gre za sum storitve nezastarljivega kaznivega dejanja in ko so izpolnjeni pogoji za sodno odreditev t. i. ekshumacije tudi po Zakonu o kazenskem postopku RS.⁵

Ob prvih ekshumacijah po Zakonu o kazenskem postopku in prekopih po Zakonu o vojnih grobiščih v devetdesetih letih 20. stoletja se je izkazalo, da bo treba predpisati enotne metodološke okvire za izvedbo prekopov in postopkov ugotavljanja vojnih grobišč. Komisija Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč je, da bi poenotila način dela, začela reševati ta problem in predpisala metodološke okvire izvedbe del na prikritih grobiščih.

Ker so nekatera opravila pri ugotavljanju obstoja grobišč in pri prekopih primerljiva z arheološkim delom, v nadaljevanju predstavljam prizadevanja za oblikovanje metodologije dela pri ugotavljanju in izkopih/prekopih prikritih grobišč. Predstavil bom podobnosti z arheološkim delom glede na okoliščine nastanka povojnih množičnih prikritih grobišč in opredelil, v kolikšnem obsegu uporabiti arheološke metode dela in dokumentirati prekop, odkopane skeletne ostanke in predmete. V članku skušam kritično ovrednotiti idejo in predloge o vpeljavi terminoloških in metodoloških standardov vojne ali vojaške arheologije. Z opozo-

¹ Dokument MNZ UKS št. 0221/8-E-23 z dne 3. 1. 1995 in Sklep o imenovanju delovne skupine in podskupin za izvedbo nalog v akciji Sprava, št. 0221-7-Z-222/114-01-01, z dne 2. 11. 2001. Leta 2001 je bila v okviru Uprave kriminalistične policije Generalne policijske uprave ustanovljena posebna delovna skupina za preiskovanje povojnih pobojev in s tem reaktivirano leta 1995 začeto delo.

² Mitja Ferenc: Evidentiranje povojnih množičnih grobišč. V: Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, 2005-2008, Ljubljana 2008. Do konca leta 2007 je bilo evidentiranih 581 grobišč.

³ Uradni list RS, št. 16-485/2008. Zakon o varstvu kulturne dediščine.

⁴ Uradni list RS, št. 65/2003. Zakon o vojnih grobiščih. Zakon v 27. členu omogoča tudi izvedbo prekopa prikritega grobišča, za katerega lahko zaprosijo svojci, fizične ali pravne osebe, ki imajo za tako zaprosilo upravičen interes.

⁵ Uradni list RS, št. 96/2004. Zakon o kazenskem postopku.

rilom k racionalnemu metodološkemu pristopu opredeljujem, kaj je pri izkopih/prekopih povojnih prikritih grobišč smiselno glede na potrebe preiskovalcev in domnevnih svojcev ter katere od arheoloških metod dela in analiz niso potrebne, saj bi to le povečalo stroške izkopa/prekopa človeških ostankov.

Ekshumacije posmrtnih ostankov in prekopi prikritih grobišč do leta 2003

V letih 1996-1999 je bilo pri gradbenih delih v Celju (Ključec, Golovec) in Mariboru (Tezno) v protitankovskih jarkih najdeno večje število človeških kosti. Izkope človeških ostankov je po odredbi preiskovalnega sodnika opravil Inštitut za sodno medicino Medicinske fakultete v Ljubljani. To so bile prve ekshumacije množičnih grobišč žrtev povojnih pobojev v Sloveniji. Prakse za izvedbo takih specifičnih prekopov ni bilo, zato je bil odkop opravljen tako, da so človeške kosti sprti odstranjevali iz grobišča, skelete pa poskušali rekonstruirati ob grobišču (slika 1). Ob rekonstrukciji skeleta je bila opravljena osnovna sodnomedicinska ekspertiza, na podlagi katere bi bilo mogoče odgovoriti na vprašanja glede spola, starosti, časa in načina smrti.

Slika 1: Izkop grobišča Tezno pri Mariboru. Sprotno pobiranje kosti iz grobišča (foto PU Maribor)

Leta 2001 se je začel sodno odrejeni izkop zaklonišča nad Slovensko Bistrico. V kazenskopravnem smislu je bilo že na začetku tako kot vprašanje, kdo so storilci poboja, pomembno tudi vprašanje, kdo so pobiti, torej vprašanje možnosti identifikacije žrtev: če že ne identifikacije v ožjem smislu, tj. z imenom in priimkom osebe, pa vsaj v širšem smislu, statusne oziroma etične, verske ali socialne pripadnosti. Za odgovore na ta vprašanja je bilo treba izvesti odkop celotnega letalskega zaklonišča. Izkop v Slovenski Bistrici je bil opravljen po načelu frontalnega vkopavanja v porušeno cev protiletalskega zaklonišča, izkopani človeški ostanki pa so bili rekonstruirani pred zakloniščem. Tu je bila opravljena tudi osnovna sodno-

medicinska ekspertiza. Delo je potekalo v težkih in prostorsko omejenih razmerah, zato je bilo treba fizični izkop zaklonišča čim prej končati. Zaradi ilovnate zapolnitve in zrušitve rova zaklonišča je bil edini dostop do posmrtnih ostankov s frontalnim vkopom v smeri proti rovu (slika 2).

Slika 2: Frontalni vkop v zasuto protiletalsko zaklonišče v Slovenski Bistrici (foto PU Maribor)

S podatki, ki so bili pridobljeni ob ekshumaciji, je bilo sodišču sicer mogoče odgovoriti na zastavljena vprašanja, pokazalo pa se je, da bi bilo v drugačnih razmerah⁶ mogoče z izkopom, ki bi bil podoben arheološki metodi dela, pridobiti morda še nekatere druge podatke, predvsem o lastništvu predmetov žrtev in okoliščinah, v katerih so bile žrtve zakopane. Veliko lažja bi bila tudi sodnomedicinska obdelava izkopanih skeletnih ostankov, saj bi z izkopavanjem dobili skeletne celote in ne premešanih skeletnih ostankov, ki jih je ob takem številu skoraj nemogoče znova vzpostaviti v celoto.

Sočasno z raziskavami poveljnih grobišč v Sloveniji so v Bosni, na Hrvaškem in v Srbiji začeli izkopavati množična grobišča, ki so v devetdesetih letih 20. stoletja nastala na tem območju. Izkopavanja so v večini primerov za potrebe sodnih postopkov pred mednarodnim sodiščem v Haagu ter zaradi identifikacije žrtev in izročitve posmrtnih ostankov sorodnikom izvajali forenziki in antropologi mednarodnih institucij v sodelovanju z lokalnimi patologi in policijo. V teh primerih je bil torej namen ugotavljanja kazenskopravnih dejstev in izročitve posmrtnih ostankov svojem združen z izvajanjem sodno odrejenih ekshumacij. Z vidika pridobivanja dovoljenj za posege v grobišča se tukaj okoliščine razlikujejo od slovenskih, saj pri nas dovoljenje za prekope izdaja - in tako bo tudi v prihodnje - ministrstvo za delo na podlagi Zakona o vojnih grobiščih, za potrebe kazenskih postopkov pa sodišča na podlagi Zakona o kazenskem postopku. Postavitev enotnega metodološkega okvira

⁶ Delovne razmere v zaklonišču so bile zaradi razmočene ilovice in nerazpadlih mumificiranih delov trupel tako težke, da ni bilo nikakršne možnosti, da bi poskusili izkopati skeletne ostanke v anatomske legi na mestu, kjer je zakopano.

dela za slovenske potrebe bi pomenila poenotenje obeh načinov izvedbe izkopa/prekopa. Da bi se pri ekshumacijah čim bolj približali mednarodno uveljavljenim standardom in bi ob opravljeni ekshumaciji za nadaljnji postopek pridobili čim več uporabnih in preverljivih podatkov, smo vzpostavili stik z Evo Klonowsko, ki je v Bosni najbolj uveljavljena forenzična antropologinja. Seznanila nas je z uporabnimi nasveti glede organizacije dela in priprave množičnega grobišča za izvedbo ekshumacije. Klonowska je prav za forenzično-antropološka dela na grobiščih v Bosni pripravila in izdala tudi priročnik,⁷ ki je namenjen kriminalistom, forenzikom in sodnomedicinskim izvedencem, ki izvajajo ekshumacije množičnih vojnih grobišč.

Medtem ko smo se dogovarjali za študijski obisk v Bosni, je bila v Sloveniji odrejena sodnomedicinska ekshumacija grobišča Strelec - Jelenci pri Šmarjeških Toplicah.⁸ S tem je bila dana možnost, da poskusimo izkopati skeletne ostanke z

Slika 3: Grobišče Jelenci pri Šmarjeti na Dolenjskem. Prvi izkop množičnega grobišča, opravljen po arheološko primerljivi metodi dela (foto P. Jamnik)

⁷ Eva Klonowski: Uputstva za ekshumaciju i identifikaciju ljudskog skeleta. Physicians for human rights. GIK "OKO". Sarajevo 1997.

⁸ Številka grobišča v registru grobišč Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve je 170. Glej Mitja Ferenc: Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne. Celje 2005, str. 69; Pavel Jamnik: Ugotovitve policijskega preiskovanja povojnih pobojev "AKCIJA SPRAVA". Knjižnica MNZ RS, Ljubljana, 2004, str. 45.

metodo dela, ki bi jo vsaj v grobem lahko primerjali z arheološkimi metodami dela. Preiskovalni sodnik je na podlagi 165., 187., 248. in 252. člena Zakona o kazenskem postopku izvedenstvo za izvedbo ekshumacije odredil Inštitutu za sodno medicino.⁹ Kot vodja policijskega preiskovanja povojnih pobojev sem Inštitutu za sodno medicino predlagal, da opravimo t. i. arheološko primerljivi izkop grobišča. Pobuda je bila sprejeta. Po opravljeni ekshumaciji smo skupaj ugotovili izvajalci in predstavniki policije, da je s takim delom, čeprav traja na terenu nekoliko dlje kot do tedaj uporabljani t. i. klasični izkop,¹⁰ mogoče pridobiti pomembne in celovitejše podatke o žrtvah, načinu zakopa trupel in pripadnosti predmetov (slika 3). S tem je bil narejen prvi korak k vzpostavitvi poenotene metode dela, ki bi bila čim bolj primerljiva z mednarodno prakso in bi pri izvedbi prekopov na podlagi Zakona o vojnih grobiščih lahko k delu pritegnila tudi arheologe.¹¹

Zaradi pridobitve tudi praktičnih znanj pri izvajanju ekshumacij je bil leta 2005 opravljen ogled ekshumacije na množičnem grobišču Snagovo v bližini Zvornika v Bosni. Tam je potekala ekshumacija sekundarnega množičnega grobišča žrtev iz Srebrenice. Ugotovitve z ogleda grobišča Snagovo lahko strnemo v spoznanje, da je izvedba izkopa primerljiva z arheološkimi metodami dela po načinu horizontalnega odkopa grobišča, geodetskem pozicioniranju skeletov oziroma trupel in truplom pripadajočih predmetih. Trupla in skeletni ostanki se iz izkopa ne pobirajo sproti, temveč po izkopu celotnega grobnega prostora. S tem se pridobijo podatki o načinu zakopa, legi trupel, pripadnosti predmetov ob truplih, vrstnem redu nalaganja ali metanja trupel v grobno jamo, velikosti grobišča, načinu priprave grobišča, sekundarnosti ali primarnosti grobišča itd. - torej podatki, ki se s frontalnim kopianjem v grob in sprotim jemanjem posameznih kosti iz grobišča za vedno zabrišejo.

Ob opisanih izvedbah izkopov/prekopov je treba izpostaviti še en sklop dela z vojnimi, praviloma neoznačenimi grobišči ali grobovi. Gre za prekope, ki jih izvaja pooblaščen podjetje na podlagi mednarodnih sporazumov z Nemčijo in Italijo, ki urejata izkopavanje/prekopavanje grobov njihovih vojakov.¹² Prekopi se v teh primerih izvedejo tako, kot je to v navadi pri urejanju in prekopih na aktivnih pokopališčih. Ko so v zemeljski plasti, navadno pri strojnem odkopu, najdene človeške kosti, za katere je na podlagi podatkov na terenu poznana mikrolokacija, le-te poberejo iz zemlje in prepeljejo na za to določeno aktivno pokopališče, kjer jih ponovno pokopljejo. Podatek o pokopu se vpiše v pokopališko evidenco. Težave pri tovrstnih prekopih povzročajo osebni ali vojaški predmeti, za katere doslej ni bilo urejeno, kako je treba z njimi ravnati, zato so se praviloma izročali predstavniku tuje države, tj. podpisniku sporazuma. To področje sedaj ureja Zakon o varstvu kulturne dediščine.

⁹ Odredba za izvedbo ekshumacije Okrožnega sodišča v Novem mestu št. Kpd 111/2003 z dne 23. 4. 2003.

¹⁰ "Klasični izkop" v smislu do takrat izvedenih izkopov množičnih grobišč pomeni vkop na mestu, kjer naj bi bilo grobišče, in ob najdbi kosti sprotno pobiranje le-teh iz vkopa. Skeletni ostanki se ne odkopavajo horizontalno, temveč se kostem sledi s frontalnim pomikanjem v grobišče, kosti pa se sproti pobirajo iz nezamejene grobne jame.

¹¹ Leta 2003, ko so bili storjeni opisani prvi koraki k vzpostavitvi metodologije izvajanja prekopov množičnih grobišč, še ni bilo jasno, kako bo v prihodnosti urejen postopek prekopavanja grobišč in izdajanja dovoljenj za prekope. Zakon o varstvu kulturne dediščine je z uvrstitvijo povojnih množičnih grobišč v varstveni režim to uredil šele leta 2008.

¹² Uradni list RS, št. 10/1997, Sporazum med Vlado RS in Vlado Italijanske republike o urejanju vojnih grobišč; Uradni list RS št. 6/1999, Sporazum med Vlado RS in Zvezno republiko Nemčijo o vojnih grobovih.

Opredelitev metode izkopa/prekopa množičnih grobišč v okviru Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč

S sprejetjem Zakona o vojnih grobiščih, ki v 7. odstavku 28. člena določa, da "za že evidentirana domnevna grobišča, kjer obstoj posmrtnih človeških ostankov ni dokazan, se pa utemeljeno domneva njihov obstoj, lahko ministrstvo izda dovoljenje za izvedbo postopkov ugotavljanja obstoja vojnega grobišča. Ministrstvo o tem predhodno obvesti policijo in državno tožilstvo", se je zakonsko odprla tudi možnost preveritve obstoja množice grobišč, pri katerih je bila mikrolokacija le približno znana ali celo neznana, zbrani ustni viri pa so nedvomno kazali na obstoj prikritega grobišča. V praksi vladne komisije za reševanje vprašanj prikritih grobišč se je tako ugotavljanje poimenovalo "sondiranje".

Komisija je na pobudo takratnega ministra za delo, družino in socialne zadeve, v katerega pristojnost spada tudi izvajanje ZVG, pripravila *Protokol postopka prekopa vojnega grobišča*, s katerim so se razmejile pristojnosti posameznih subjektov, vpletenih v reševanje in preiskovanje povojnih grobišč, in opredelile zakonite poti za izvedbo posameznih postopkov. Protokol je omenjena komisija obravnavala in sprejela na svoji 7. redni seji 21. 6. 2006.¹³

Preiskava grobišč po Zakonu o kazenskem postopku in Zakonu o vojnih grobiščih¹⁴

Ko se na kakršen koli način odkrije do takrat neznano grobišče, je policija dolžna začeti preiskovati, ali je grobišče nastalo kot posledica kaznivega dejanja. Policija torej ravna v skladu s 148. členom Zakona o kazenskem postopku. O odkritju grobišča in o svojih prvih ugotovitvah obvesti državnega tožilca, ki v skladu s členom 160 a Zakona o kazenskem postopku prevzame vodenje in usmerjanje policijskih preiskovalnih dejanj. Če se pri tem ugotovi, da gre za domnevno vojno grobišče, lahko državni tožilec preiskovalnemu sodniku predlaga izvedbo nujnih preiskovalnih dejanj za pridobitev dokazov in odkritje storilca. Med te preiskovalne ukrepe lahko spada tudi odreditev ekshumacije.

Če preiskovalni sodnik ne odredi preiskovalnih dejanj oziroma državni tožilec ne nadaljuje kazenskega pregona, pomeni, da zbrani podatki o nastanku grobišča in žrtvah, ki jih je bilo glede na objektivne okoliščine mogoče pridobiti, ne dosega dokazne norme, na podlagi katere bi bilo mogoče začeti kazenski pregon zoper osebe, ki so domnevno sodelovale pri nastanku grobišča. To pomeni, da je policijsko in tožilsko delo do pridobitve novih ali dodatnih dejstev zaključeno.

Od končanega policijsko-tožilskega dela naprej je mogoče izvajati aktivnosti na grobiščih na podlagi Zakona o vojnih grobiščih. Sedmi odstavek 28. člena ZVG namreč določa, da za že evidentirana domnevna grobišča, kjer obstoj posmrtnih človeških ostankov ni dokazan, se pa utemeljeno domneva njihov obstoj, Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve lahko izda dovoljenje za izvedbo postopkov ugotavljanja obstoja vojnega grobišča. Ministrstvo o tem poprej obvesti policijo in državno tožilstvo. Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih

¹³ Zapisnik komisije 17400-22/2005-30 z dne 21. 6. 2006.

¹⁴ V tem poglavju navajamo del protokola, ki opredeljuje pristojnosti ob sondiranjih in izkopih.

grobišč lahko sprejme predlog sklepa, da se opravi prekop in pokop posmrtnih ostankov, najdenih v vojnem grobišču. Vlada lahko na podlagi predloga sklepa, če za to obstaja javni interes, sklene, da Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve financira in vodi postopek prekopa, ali pa določi sofinanciranje z drugimi subjekti, ki imajo za to upravičen interes.

Tako nadaljevanje del na posameznem grobišču pomeni dve bistveni možnosti: s sondiranjem je mogoče potrditi ali ovreči domneve o grobišču, ki v policijsko-tožilski preiskavi niso bile potrjene ali ovržene, z izvedbo prekopa pa pridobiti morda tista nova ali dodatna dejstva, na podlagi katerih bi se lahko nadaljeval predkazenski in/ali kazenski postopek, ki se je prej po izčrpanju možnosti, ki jih omogoča Zakon o kazenskem postopku, moral zaključiti.

Vladna komisija je na svoji 4. redni seji z dne 26. januarja 2006¹⁵ obravnavala in sprejela predlog postavljenih metodoloških okvirov za potek izvajanja prekopov, ki je nastal kot rezultat izkušenj tako "klasično" izvedenih in sodno odrejenih ekshumacij kot tudi ekshumacije, izvedene z arheološkemu delu primerljivo metodo (Jelenci). Izhodišče za oblikovanje metodologije je bil tudi že uveljavljen način dela v Bosni in na Hrvaškem. Temeljne lastnosti sprejete "metodologije" so:

Sondiranje se izvaja na domnevnih grobiščih, kjer mikrolokacija zakopa žrtev ni znana, na grobiščih, kjer je nujno zamejiti obseg grobišča (npr. protitankovski jarki, bombni kraterji, jame), ali na mestih, kjer ustni viri nakazujejo grobišče, ogled na terenu pa ne omogoča identifikacije niti širše lokacije grobišča. Sondiranje poteka strojno ali ročno v obsegu širine vkopa 1 m x 1 m ali 0,5 m x 2 m do globine kostnih ostankov. Ob najdbi prvih kostnih ostankov se vsa dela takoj ustavijo, na terenu se vzpostavi prejšnje stanje. Ob sondiranju je nujna navzočnost antropološkega ali sodnomedicinskega strokovnjaka, ki za najdene kosti poda mnenje, ali gre za človeške ostanke.

Prekop se izvede po forenzično, arheološko in antropološko primerljivi metodi dela. To pomeni, da se pri prekopu uporabi način odstranjevanja zemeljskih plasti nad skeleti, kakor ga izvajajo arheologi pri svojem delu, najdeni ostanki pa se nato zavarujejo in dokumentirajo po forenzičnih načelih (fotodokumentacija, zavarovanje sledi poškodb, izolacija in identifikacija najdenih predmetov). Glede na napredek forenzike je treba pri najdenih skeletnih ostankih zavarovati vzorce DNK za analize, ki se opravijo takoj ali pozneje.

Izvajanje prekopov po zgoraj začrtanih načelih izvajajo ponudniki, izbrani na javnem razpisu, ki ga pripravi Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, in tudi izbere izvajalca del.

Predmeti iz grobišč so poseben segment prekopov: v prvi vrsti se uporabljajo kot predmet, prek katerega je o pobitih in dogodku mogoče dobiti zaenkrat še celo največ podatkov, zato morajo biti zavarovani po kriminalistično-forenzičnih načelih in dokumentirani. Ker so ti predmeti obenem zgodovinski predmeti, ki jih je treba varovati in hraniti po načelih muzejske stroke, se odstopajo muzejski ustanovi, ki jih obdela in uporablja v smislu muzejskega eksponata (Muzej novejšje zgodovine).

Priporočila Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč so bila upoštevana, dovoljenje za izvedbo prekopa, ki ga izda Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, pa ob "izpolnjevanju pogojev za prekop" upravičencu od leta 2006 predpisuje tudi načela, po katerih mora biti izveden prekop.

¹⁵ Zapisnik komisije 17400-22/2005-10 z dne 26. 1. 2006.

V praksi pomeni uveljavitev opisanih standardov in metodologije dela velik napredek. Leta 2006 so bili v okviru Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč ali drugih upravičenih subjektov opravljeni prekopi skeletnih ostankov iz Brezna pri Konfinu I, kjer je antropološka analiza starih poškodb ranjencev in bolnikov omogočila tudi individualno identifikacijo nekaterih skeletnih ostankov.¹⁶ Prekopi v Lovrenški grapi pri Škofji Loki in na škofjeloškem gradu pa so poleg antropoloških podatkov o žrtvah in izkopu skeletnih celot z arheološko opravljenim izkopom prispevali tudi pomembne podatke o načinu zakopa žrtev, obsegu grobne jame in načinu usmrnitve, mogoče pa je bilo tudi povezati lastništvo najdenih predmetov s konkretnim skeletom, kar je pomemben podatek za identifikacijo. Pomembno je, da je izkopavanje vodil in nadziral arheolog, ki ga je izbrani izvajalec del najel za upravičenega naročnika.

Zelo pomembno je, da so bili predpisani standardi prekopa in izkopa množičnih grobišč upoštevani tudi pri sodno odrejenih ekshumacijah. Torej pri drugi poti, po kateri je mogoče izvajati izkope množičnih grobišč. Novembra 2006 je preiskovalni sodnik Okrožnega sodišča v Kranju Inštitutu za sodno medicino odredil ekshumacijo prikritega grobišča na gradbišču avtoceste v Lescah na Gorenjskem.¹⁷ Tudi tu je bil izkop grobišča opravljen po arheološko primerljivi metodi dela. Pridobljeni podatki o grobišču so omogočili rekonstrukcijo načina zakopa žrtev, načina poboja, povezave predmetov z žrtvijo, rekonstrukcijo vrstnega reda metanja žrtev v grobišče in podrobnosti o vsakem posameznem skeletu, ki bi bili pri "klasičnem izkopu" izgubljeni za vedno (slika 4).

Slika 4: Grobišče Lesce na Gorenjskem. Izkop posmrtnih ostankov, opravljen po sprejeti metodologiji Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč (foto P. Jamnik)

¹⁶ Petra Seljak-Leben: Antropološka analiza skeletnih ostankov iz jame Brezno pri Konfinu I. V: Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, 2004-2008, Ljubljana 2008.

¹⁷ Odredba Okrožnega sodišča v Kranju št. Kpd 458/2006 z dne 23. 11. 2006.

Leta 2007 so bila v okviru Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč opravljena sondiranja na grobiščih Tezno, Kidričevo, Marija Reka in Pohorje. Na Pohorju je bil izveden tudi izkop enega od grobišč.¹⁸ Pri delu se je pokazalo nekaj metodoloških pomanjkljivosti, ki so se navezovale na pristojnost posameznega udeleženca sondiranja ali prekopa. Za razrešitev teh pomanjkljivosti in določitev odgovornosti udeležencev pri delih je vladna komisija 13. februarja 2007 na 15. seji¹⁹ sprejela dopolnjene smernice za izvedbo sondiranja in prekopov. V dopolnitvah so natančneje opredeljeni nadzor nad izbranim izvajalcem del in časovni okvir za pripravo poročil o izvedenih delih ter določeno finančno vrednotenje dela posameznega udeleženca prekopa. Izvajanje sondiranja in prekopov na podlagi Zakona o vojnih grobiščih poteka po sprejetih načelih tudi v letu 2008.

Primerjava med potrebovanimi podatki o prikritem grobišču in možnostmi arheološkega izkopa množičnega grobišča

Do sedaj smo predstavili prizadevanja za vzpostavitev enotne metodologije dela, ocenjujemo pa, da je na tem mestu treba ločevati med podatki, ki jih lahko z rekonstruiranjem preteklih dogajanj na podlagi ohranjenih materialnih ostankov ponudi arheologija, in na drugi strani potrebami tistih, ki se z grobišči ukvarjajo v preiskovalnem smislu, ali le upravičenimi fizičnimi ali pravnimi osebami, ki lahko zaprosijo za dovoljenje za prekop. Kljub uvrstitvi vojnih grobišč v Zakon o varstvu kulturne dediščine se moramo zavedati, da prikrita množična grobišča vsaj v trenutni fazi še ne morejo biti predvsem predmet znanstvenega preučevanja - izkopavanje množičnih grobišč v samo znanstvene namene niti nima zakonske podlage v obstoječi zakonodaji. Dela na grobiščih se zaenkrat izvajajo izključno zaradi preiskovalnega, humanitarnega in sanitarnega razloga. Prav zato se zdijo predlogi za vpeljavo arheološke podstroke, t. i. vojne ali vojaške arheologije, zaenkrat še neupravičeni ali morda, blažje rečeno, prezgodnji. Davorin Vuga je v svojem predlogu in pobudi za razmislek v tej smeri Komisiji Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč predstavil nekaj primerov vojne ali vojaške arheologije iz literature (bitka generala Georgea Armstronga Custra s Suji leta 1876, razbitina bojne ladje Arizona v Pearl Harborju, ladja Bismarck kot vojno grobišče zgodovinskega in arheološkega spomenika).²⁰ V predlogu je izpostavil primer arheološkega izkopa grobov nemških vojakov na Volmajerjevi ulici na Ptujju leta 2001, ki so bili "v čisti arheološki plasti prazgodovinskega in rimskega Ptujja". Vuga je ta primer označil kot "prvo strokovno oziroma znanstveno izkopavanje nekega vojnega pokopališča pri nas, ki pomeni hkrati pionirski poseg na področju vojne arheologije, ki jo pri nas kot takšno še moramo definirati".²¹ V predlogu Vuge je moč razbrati prav to, na kar smo želeli opozoriti s pričujočim prispevkom: na poskus, da bi delo s povojnimi množičnimi grobišči pripeljalo v polje znanstvenega dela, za kar pa je po našem mnenju v konkretnem primeru slovenskih množičnih grobišč še prezgodaj.

¹⁸ Grobišče Areh 3, evidenčna številka 475 v registru Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve.

¹⁹ Zapisnik 15. seje komisije 17400-22/2005-101 z dne 13. 2. 2008.

²⁰ Davorin Vuga: Pobuda v zvezi s prekopom in oskrbo grobov žrtev II. svetovne vojne. Predlog Komisiji Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč z dne 25. 8. 2005, št. 064 - 20/2005/4. Arhiv komisije, Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve.

²¹ Vuga, prav tam, str. 3.

Seveda je ob pomisleku glede Vugovega predloga za vzpostavitev vojne arheologije uvrstitev v varovalni režim, kakršnega predvideva Zakon o varstvu naravne dediščine, potreben in pomemben napredek pri vzpostavljanju enotnih varovalnih režimov tudi za taka grobišča. Še zlasti je uvrstitev dragocena zaradi varovanja in zaščite predmetov v grobiščih ali ob njih ter zaradi preprečevanja nedovoljenih posegov in nadaljnega uničevanja ali prikrivanja množičnih grobišč.

Kot smo zapisali že v uvodu, je pomembno razumno uporabiti metode dela in opraviti možne analize, da s pretiravanjem in pomikanjem dela na množičnih grobiščih v področje znanosti po nepotrebnem ne povečujemo stroškov, s tem pa le zaviramo nadaljnje delo. Arheologija želi v čim večji meri rekonstruirati čas, okolje, dogajanje ali dogodek iz preteklega življenja na konkretnem arheološkem najdišču, nova spoznanja pa primerjati in/ali vključiti v tipološke in kronološke sheme. Ker pisnih virov ni, je uspešnost rekonstrukcije preteklega dogajanja odvisna izključno od izkopavalnih metod in med izkopavanji pridobljenih podatkov in materialov za kasnejše arheološke poizkopavalne študije in spremljajoče naravoslovne, fizikalne in statistične analize. Potrebno je torej natančno, počasno in premišljeno delo, saj zaradi destruktivne metode dela, kar izkopavanje zagotovo je, popravljane storjenih napak na že izkopanem območju ni več mogoče. Čim natančnejše je izkopavanje in čim več je multidisciplinarnih pristopov, tem večje so možnosti za objektivnejšo rekonstrukcijo minulega dogajanja.

Slika 5: Areh na Pohorju. Z razlago stratigrafije je treba odgovoriti na manj vprašanj kot pri arheološkem izkopavanju grobišč (foto P. Jamnik)

Pri množičnih prikritih grobiščih je stanje povsem drugačno. Prikritost pomeni sicer le večje ali manjše fizično zakritje grobišča na terenu, vendar o skoraj vseh grobiščih v okolici obstajajo ustni viri. Čeprav ustni viri ne morejo veljati za izključne vire, pa je na njihovi podlagi mogoče rekonstruirati dogodek z marsi-

katero podrobnostjo, ki sega celo do datuma izvedbe poboja. Pri preiskavi množičnih grobišč torej skorajda ne iščemo odgovorov, na katere išče na arheoloških najdiščih odgovore arheologija: kdaj, zakaj in koliko časa. Zanimajo nas predvsem naslednja vprašanja: kdo so žrtve in kdo storilci, na kakšen način so bile žrtve usmrčene, s katero vrsto orožja/orodja ter kako je nastalo grobišče oziroma je bilo zakrito/prekrito. Če za primerjavo vzamemo le ugotavljanja stratigrafije: v arheologiji je stratigrafski položaj najdb in najdišča temeljnega pomena za interpretacijo. Interpretacija zaporedja depozitov je v arheologiji izhodišče za nadaljnje delo. Pri množičnih grobiščih pa je vprašanje stratigrafije skoraj zanemarljivo. Tu nas zanima le, ali gre za sočasni pokop in kako je bilo grobišče prekrito oziroma zakrito (slika 5). Torej preprosta vprašanja, ki pri stratigrafskih ugotavljanjih ne zahtevajo tako natančnih izkopavalnih tehnik kot pri arheološkem delu. Posledično je manj zahtevno tudi dokumentiranje izkopa grobišča kot dokumentiranje izkopa arheološkega grobišča ali groba. Delitev izkopavalne površine na sektorje, segmente ali stratum, kar sicer služi natančnemu dokumentiranju izkopavalnega polja in beleženju najdb pri arheološkem izkopavanju najdišč, skoraj nikoli ni potrebna. Natančno skiciranje in geodetsko pozicioniranje odkopanih skeletnih ostankov na množičnem grobišču bi bili dve od stvari, ki delo peljejo v izključno znanstveno obravnavanje množičnih grobišč in to seveda povečuje finančne stroške izvedbe izkopa/prekopa. Po naši oceni taka dokumentacija ni potrebna, saj v nadaljevanju ne koristi ničemur. Pri dokumentiranju množičnih grobišč zato zadostuje že osnovna skica, podprta s fotografijami posameznih skeletov in njim pripadajočih predmetov.²²

Ena od pomembnih razlik med arheološkim grobiščem in množičnim grobiščem povojnih pobojev so tudi še živeči ali domnevni sorodniki žrtev, zato je pri izkopu/prekopu potrebne veliko več pietetne taktosti kot pri arheoloških grobiščih, saj so osebe, ki so kot svojci pridobile dovoljenje za prekop/izkop, čustveno prizadete. Pomemben je tudi psihološki vidik, kajti člani družine ali domnevni člani družine svoje mrtve težko sprejmejo kot predmet arheološke obdelave.

Povojna množična grobišča so na različnih mestih, kar zahteva prilagajanje metodologije dela, in tudi zaradi tega ni mogoče v celoti prevzeti vseh opravil arheološke metodologije dela. Povsem drugačne možnosti izkopavanja so v brezni kot v grobnih jamah, izkopanih za ta namen. Primer izkopa brezna pri Konfinu I leta 2007²³ je pokazal, da izkop človeških ostankov iz brezna ni primerljiv z metodološkimi pristopi pri izkopavanju jamskih arheoloških najdišč.²⁴ Naslednja

²² Na območju bivše Jugoslavije, se geodetsko pozicioniranje človeških ostankov in najdb izvaja, vendar je izvajalcem tam v prvi vrsti pomembno vodilo vrniti prave skeletne ostanke pravim sorodnikom. Na množičnih grobiščih v Sloveniji bi zato geodetsko pozicioniranje prišlo v poštev le v primerih, ko se izkop izvaja z namenom prekopa žrtev s poznano identiteto.

²³ Človeški skeletni ostanki na dnu brezna so se v procesu razkroja pomešali med seboj, dodatne poškodbe skeletnih celot pa je povzročilo tudi miniranje jame in zasipanje človeških ostankov. Zato se ni dalo več izkopati skeletnih celot, možna sta bila le sprotno pobiranje kosti iz jame in antropološka obdelava ostankov na površju.

²⁴ Glede metodoloških pristopov in njihovega dokumentiranja pri arheoloških izkopavanjih v jamah je delo neenotno celo znotraj arheološke teorije in prakse (glej Martina Knavs: Arheološka izkopavanja v jamah in pod skalnimi previsi. Študijski primeri. Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Ljubljana 2007, str. 90-91), zato samo sklicevanje na upoštevanje in uporabo arheoloških metod dela, kot to poudari Davorin Vuga v predlogu Komisiji Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, (glej opombo 20) kljub sicer vsem arheologom poznanim teoretičnim načelom izkopavalnih metod, žal ni dovolj.

pomembna okoliščina, ki jo je treba upoštevati, je sorazmerno kratek čas od nastanka množičnega grobišča. To v veliko primerih pomeni, da človeški ostanki še niso skeletizirani in da so navzoči še ostanki tkiva in tkanin ali so človeški ostanki celo naravno mumificirani. V takih primerih je zaradi procesov razkrajanja treba delo opraviti čim hitreje, izkopavalci pa morajo bistveno več pozornosti kot pri izkopu arheološkega grobišča nameniti osebni zaščiti.

Iz vseh opisanih dilem in nujnih omejitev dela pri izvedbi izkopa/prekopa množičnih povojnih grobišč, ocenjujemo, da bi terminološko še najbolj zaokrožili poimenovanje dela na takih grobiščih z besedno zvezo "arheološkim metodam podobno delo". Tako terminološko poimenovanje je pri pripravi metodologije dela uporabila tudi Komisija Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč, v praksi pa so kot primer, kako naj bi bilo delo opravljeno, lahko za zgled izkopi, ki so bili opravljeni leta 2007 na letališču Lesce in v Lovrenški grapi pri Škofji Loki.

Pavel Jamnik

COVERED MASS GRAVE SITES IN SLOVENIA. THE AMOUNT OF ARCHAEOLOGICAL WORK INVOLVED IN UNEARTHING GRAVE SITES AND DETERMINING THEIR EXISTENCE

S u m m a r y

The new 2008 Cultural Heritage Protection Act also recognises "matters, connected to grave sites, specified on the basis of war grave sites legislation" as archaeological remains; thus certain procedures and measures in regard to the interventions at the protected sites have also been set out for these grave sites. A question arises which of the archaeological methods of work and analyses are prudent for the work at the grave sites, and which of them would only increase the expenses of unearthing/reburying human remains. During the first exhumations of mass grave sites containing victims of post-war executions in Slovenia, the practice for the realisation of such specific reburials did not exist yet, therefore the exhumations were carried out in the following way: the human bones were removed from the grave site as the unearthing proceeded, and attempts were made to reconstruct the skeletons next to the grave site (picture 1). In 2001, the court-ordered exhumation of the dugout above Slovenska Bistrica began. Due to the argillaceous material and a cave-in in the tunnel of the dugout, the only possible access to the remains was with a frontal excavation in the direction towards the tunnel (picture 2).

The exhumation of the grave site Strelec - Jelenci pri Šmarjeških toplicah in 2003 presented us with a possibility to try and dig up the skeletal remains with a method of work which could be at least roughly compared to archaeological methods, thus attempting to acquire the important and more comprehensive information about this grave site and the victims it contained (picture 3). At the 4th regular session on 26 January 2006, the Commission of the Government of the Republic of Slovenia for the Issue of Covered Grave Sites discussed and accepted a proposal on the methodological framework for the realisation of reburials and the so-called probings. The already established way of work in Bosnia and Croatia was one of the foundations for the determination of the methodology. It was important that an archaeologist, chosen by the contractor in the name of the entitled contracting entity, managed and supervised the exhumation. In the following years, the accepted standards of reburials and exhumations of mass grave sites were also taken into account in the court-ordered exhumations, which was obvious during the exhumation of the Lesce grave site (picture 4).

However, we estimate that here we should distinguish between the information which archaeology can ensure through the reconstruction of past events on the basis of preserved material remains, and, on the other hand, the needs of those who explore grave sites in the investigative sense. Despite the inclusion of war grave sites into the scope of the Cultural Heritage Protection Act we should be aware that the covered mass grave sites, at least at this stage, cannot yet be first and foremost a subject of scientific study - the exhumations of mass grave sites with purely scientific intentions do not even have a basis in the existent legislation. For now, work at grave sites is carried out because of investigative, humanitarian and sanitarian reasons exclusively. That is why suggestions about the introduction of an archaeological subspecialty, the so-called war or military archaeology, in connection with the issues of

post-war mass grave sites are unjustified or too early at this time. It is important that reasonable work methods be used and the possible analyses be carried out prudently, in order to avoid increasing the expenses unnecessarily and impeding further work by exaggerating and pushing the work at the mass grave sites into the field of science. During the investigations of mass grave sites we are mostly interested in the following questions: the identity of the victims and the perpetrators, the manner in which the victims were executed, what kind of weapons were used for the executions, and how the grave site was created, or, whether it was concealed/covered). These are questions which, during the stratigraphic work, do not call for such precise techniques of unearthing as in archaeological work (picture 5). Consequently documenting grave sites is also less demanding than documenting archaeological grave sites or graves. The distribution of the area into sectors, segments or stratum, which is usually used for precise documenting of the unearthing and for noting the finds at archaeological digs, is almost never necessary. Precise sketching and geodetic positioning of the uncovered skeletal remains at mass grave sites would represent two examples of activities which would take the work into the exclusive realm of scientific treatment of mass grave sites and, of course, increase the financial expenses of the exhumation/reburial. In our opinion such documentation is unnecessary, since it would serve no purpose in the future. Therefore the basic sketch, supported with photographs of individual skeletons and items belonging to them, is enough as far as the documenting of mass grave sites is concerned. The psychological aspect is also important, because family members or presumed family members have a hard time accepting their dead as a subject of archaeological research. The short time that passed from the creation of the mass grave sites in many cases also means that the human remains have not completely decomposed into skeletons yet - that the remains or tissue and textiles are still present, or that the human remains have even been naturally mummified. In these cases the work must be carried out as quickly as possible due to the decomposition processes, and the diggers here must focus much more on their personal protection than at archaeological digs.